

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 316 (2017), 188 – 191

ӘОЖ:947.2

K.K. Bazarbayev

H.A. Yassawi Kazakh-Turkish International University, Turkestan, Kazakhstan
Kanat-08@mail.ru

**PEDAGOGICAL POSITION OF YOUNG TURKS
IN DEVELOPMENT OF EDUCATION**

Abstract. In this article questions of national education mentioned in information documents after coming to power of “Unity and Development” party are offered for consideration. Thoughts of all-round development of national education are expressed in many newspaper articles and brochures and the reasons of extension of this idea among the people are specified. As the main weapon of all-round development the idea of national education had wide circulation among Turkic elite, materials that the government of Young Turks was engaged in development of elementary and incomplete high schools are given.

Keywords: Turkey, revolution of Young Turks, education, education system, idadiye schools, science, policy.

ӘОЖ: 947.2

Қ.Қ. Базарбаев

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

**ЖАСТҮРІКТЕРДІҢ БІЛІМ САЛАСЫН ДАМУДАҒЫ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫ**

Аннотация. Мақалада жастүріктердің «Бірлік және Даму» партиясы билік басына келген соң бағдарламалық құжаттарында халық ағарту мәселелерін қарастыру мәселелері қозғалады. Көптеген газеттік мақалалар мен кітапшаларда халық ағартуды жан-жақты дамыту жөнінде ойлар айтылып, халықтың санасына сіңіру себептері көрсетілген. Жан-жақты дамудың басты қаруы ретінде халық ағартуды дамыту идеясы осы кезеңде түрік зиялыларының арасында кең таралып, жастүріктер үкіметі бастауыш мектептермен бірге толық емес орта мектептерді дамыту әрекеттері баяндалған.

Тірек сөздер: Түркия, жастүріктер революциясы, ағартушылық, білім беру жүйесі, иадие мектептері, ғылым, саясат.

Жастүріктер революциясы халық ағарту саласына да жаңа серпін әкелді. Сол оқиға куәгерлерінің бірі «1909 ж. саяси өмірдегі алға басулар қазірдің өзінде мектеп ісінде өз жемісін беруде» [1, с.101], – деп жазды.

Революциядан кейінгі Түркияны аралаған француз зерттеушісі Луи Бертран түрік мектептеріндегі үлкен өзгерістерді байқаған. Ол ағарту саласындағы жаңару рухы тәрбиеленушілердің ғана емес, сонымен бірге оқытушылар мен профессорлардың арасында кең қанат жайғандығын, олар барлық күштерін жаңа мектеп құрылысын жандандыруға жұмсайтындығын жазады [1, с.203].

Бұл идеялардың халықтың арасына кең тарауына 1895–1901 жж. жарық көрген «Сервет-и-фиинун» («Білім байлығы») журналының төңірегіне топтасқан «жаңа әдебиет қайраткерлері» үлкен рөл атқарды. Бұл миссияны революциядан кейін құрылған «Феджр-и Ати» («Звезда грядущего») қоғамы жалғастырды. Дегенмен, реформаны іске асыруда ұлттаралық қатынастар мәселесін реттеуге қатысты шиеленістер де орын алды. Сондай жаңсақ қадамдардың бірі ретінде атап айтатын мәселе, революциядан соң жастүріктер басшылығы түрік мектептері мен аз ұлттардың мектептерін біртұтас үкіметтік басшылықпен біріктіруге тырысты. Жастүріктердің аз ұлттардың дәстүрлі мектептерінің дербестігін жоюға ұмтылған бұндай ашық саясаты Осман империясының «біртұтастығы мен бөлшектенбейтіндігін» сақтап қалу бағытынан туындады.

Жастүріктердің империя құрамындағы басқа ұлттарды ассимиляциялау арқылы түркілендіру жөніндегі бұндай орынсөз саясаты реформа қағидаларына сай келмегендіктен елдегі зиялы қауым тарапынан қарсылыққа тап болды.

Күрделі ішкі саяси күрес және Түркияның ауыр халықаралық жағдайына байланысты жастүріктердің осы бастапқы жоспарынан бас тартып, бастауыш мектептерде христиандар мен мұсылмандарды бөлектеп оқыту қағидасын бекітуге мәжбүр етті. Жастүріктер партиясының 1913 ж. қабылданған бағдарламасында барлық бастауыш және екінші басқыш мектептерде түрік тілін оқыту міндетті, бірақ оқыту ана тілінде де жүргізілуі мүмкін [1, с.106] деген қағида осындай ымырагершіліктен туындаған еді.

Халық ағарту мәселесінің заңдық негізін жасау мәжілісте бірнеше рет қызу талқылауға негіз болды. Дегенмен, мектепке қатысты жаңа заңның қабылданбауына мәжілістің өз ішіндегі Осман империясын орталықтандыру, орталықсыздандыру және федерациялық құрылымға біріктіру сияқты күрделі мәселелерге қатысты алауыздықтар себеп болды. Мәжілісте бекітілмеген заң жобасы 1913 ж. 23 қыркүйегінде «Бастауыш білім беру туралы уақытша заң» түрінде үкіметтің бұйрығымен қолданысқа енгізілді. Жаңадан енгізілген заң мемлекеттік мектептерде бастауыш білім беру міндетті және тегін екендігі мәлімдеді. Осы заңда бастауыш оқытудың мынадай бағдарламасы бекітілді: дінтану сабақтары (мұсылман мектептерінде Құран және т.б. ал басқа дінді ұйымдастыруға арналған мектептерде өздерінің діни пәндері), ана тілінде оқу және жазу, түрік тілі, есеп және геометрия, география және тарих (*негізінен Осман империясының тарихы*) және жаратылыстану, экономика, әскери іс пәндері. 1913 ж. заң тек бастауыш мектепті ғана реформалауға арналды. Дегенмен, 1914 ж. дүниежүзілік соғыстың басталуы едәуір қаржыны қажет ететін бұл заңның іске асуына тежеу болды. Осы заңға дейін елдегі білім беру жүйесі 1869 ж. қабылданған заң және одан кейінгі енгізілген нұсқаулар негізінде құрылған болатын.

Жастүріктер революциясынан соң алғашқы жылдары үкімет білім беру саласына едәуір қаржы бөле алды. Революцияға дейінгі жылдары білім беруге 100–200 мың лира аралығында қаржы бөлінсе, 1908 ж. бюджеттен осы салаға 442 мың лира, 1910 ж. 946 мың, ал 1912 жылы 1 млн 148 мың лира бөлінді. Білім беру саласына жұмсалған қаржы үнемі артып отырғанымен оның бюджеттегі үлесі 2–2,5%-ды ғана құрады [2, с.241].

Жастүріктер үкіметі бастауыш мектептермен бірге толық емес орта мектептерді (идадие) дамытуға да көңіл бөлді. 1910 ж. осы деңгейдегі мектептердің бағдарламаларын қайта қарау жөніндегі комиссия құрды. Идадие мектептерінде бастауыш мектептердегі сияқты білікті мұғалім кадрлар жетіспеді. Х.А.Южельдің атап көрсеткеніндей идадие мектептеріне арналған программа жаман емес, дегенмен ол қалай іске асырылады және оны кім іске асырады деген мәселе шешілмей қалды [2, с.39]. Яғни, Түркияда мектеп бағдарламалары дәстүрлі мұсылмандық мектептерден қол үзе бастағанымен, мұғалім кадрлардың тапшылығы айқын сезіле берді. Жастүріктер үкіметі, соның ішінде білім министрі Эмрулах эфенди революцияға дейін тек Галатасарай және Дарюшшефак лицейлері ғана толық орта білім беру жүйесін кеңейтуге баса мән берген. Осы Эмрулах эфендидің бастамасымен бірқатар ірі қалаларда, уәлаят орталықтарында идадие мектептерінің базасында лицейлер ашу қолға алынды. 1910–13 жж. жасалынған толық орта мектептер лицейлерінің бағдарламасы 1902 ж. француз лицейлерінің бағдарламасын негізге алды және ондағы оқыту 12 жылды құрады. I дүниежүзілік соғыс жылдарында Түркияның Самсун, Адене, Ескишехир, Анталья, Амасья, Кютахье және тағы басқа қалаларда 11 лицей ашылды, оның 3-еуі қыздарға арналды. Жастүріктердің 1908 ж. революциядан соңғы мектеп ісінде атқарған шаралардың бірі қыздарды оқыту мәселесіндегі жетістіктерді айтуға болады. Жастүріктер революциясына дейін мұсылман қыздары тек бастауыш білім алуға құқылы болғандығын ескерер болсақ, онда реформаның әйел теңдігі мәселенің түбегейлі шешуге бағыт алғандығын аңғаруға болады.

Білім беру ісіндегі жастүріктер үкіметінің реформалары университет саласын да қамтыды. Революциядан соң іле-шала университеттердің факультеттерінің жаңа бағдарламасы жасалды және ол оқу бағдарламалары біліктілігін көтеретін жаңа пәндермен толықтырылды. Университеттердің дамуының маңызды көрсеткіші студенттер қабылдаудың артуынан болды. Егер заң мектебі жылына 40–60 адам бітірсе, 1909 ж. заң факультетін 307, 1914 ж. 256 түлек бітірді. Сол сияқты бұрын жылына 30–40 түлек бітірген медицина факультетін 275, ал 1914 ж. 375 адам бітірді [3, с.80].

Революциядан кейінгі кезеңдерде университеттер өз студенттерін Еуропаға тәжірибеден өтуге жібере бастады. Сонымен бірге түрік үкіметі 1912 ж. бастап Стамбул университетіне көптеген неміс профессорларын оқытушылыққа шақырды. Осы жылы университеттің 3 факультетінде 20 неміс профессоры жұмыс істеген [4, с.65]. Мектеп жүйесін кадрлармен қамтамасыз ету мақсатында 1908 ж. кейін кең түрде көңіл бөлінді. Стамбулдағы Ерлер педагогикалық училищесінің дамуына оның директоры көрнекті түрік ағартушысы Сагы-бей үлкен үлес қосты (*Сагы-бей педагогикадан II томдық еңбектің авторы. Ол еңбегінде француз ғалымдарының еңбегін кеңінен пайдаланған*). Академик В.А.Гордлевский «Учительская семинария в Стамбуле» еңбегінде осы училищені жастүріктердің мақтанышы деп атады. Осындай педагогикалық оқу орындары Стамбулда көптеп ашыла бастауы жаңа үлгідегі мектептердің кадр тапшылығы мәселесін біршама шеше алды.

Билікті өз қолдарына алған жастүріктер елдің ішкі саясатында бірқатар реформаларды іске асыруды қолға алды. Түрік армиясын қайта құрып, оған германдық әскери жүйені енгізді. Әскери реформа генерал фон Дар Голстың ұсыныстары бойынша жүргізілді. Ал елге қазіргі заманғы қару-жарақтар германдық фирмалардан жеткізілді. Сол сияқты жастүріктер жандармерия мен полицияның құрылымдарын да қайта жасақтады. Бір таңғаларлығы, елде шешілмей жатқан әлеуметтік және ұлттық мәселелердің көптігіне қарамастан жастүріктер өздерінің тірегі болған әскер мен қуғындау және жазалау органдарын нығайтумен айналысты.

Жастүріктер Абдулхамит билігіне қарсы күресте шаруалардың жағдайын жақсартуға уәде еткенімен революцияның жеңісінен соң ол уәделерін орындай алмады. Дегенмен, 1913–1914 жж. аграрлық мәселені реттеуге байланысты бірқатар заңдар қабылдай алды. Әйтсе де I дүниежүзілік соғыстың басталуы бұл реформаның іске асуына мүмкіндік бермеді.

Жастүріктердің білім беру жүйесін реформалаудағы әрекеті сыртқы басқыншылық саясат пен ішкі саяси алауыздықтар салдарынан өте қиыншылықпен іске асты. Дегенмен, елдің экономикалық жағдайын күйзелткен I дүниежүзілік соғыс бұхара халықтың қайыршылануына алып келді. Соның салдарынан білім беру саласының барлық буындарында да құлдырау үдерісі жүріп жатты. I дүниежүзілік соғыстан соң құрылған Түркия үкіметі жастүріктердің білім саласындағы реформаларын одан әрі жалғастыруының сабақтастық мәні үлкен болды. Осындай жетістіктерге қарамастан сыртқы күштер жастүріктер қозғалысының күйреуіне себеп болды.

1908 ж. жастүріктердің төңкерісіне түрткі болған себептерді төңкерістен бұрынғы кезеңдерден іздеу керек. Негізінен төңкеріс ұзаққа созылған қозғалыстардың нәтижесінде орын алды. Сондықтан да төңкерістің бастауын II Абдулхамид сұлтан патшалық құрған жылдарға дейін, яғни XIX ғ. орта тұсынан қарастыру керек. XIX ғ. өз тарихында тек осы төңкерісті ғана емес, сондай-ақ Осман тарихы мен Еуропа тарихы тұрғысынан алғанда да көптеген айтулы оқиғалар мен өзгерістерді басынан өткізген тарихи кезең болды. Жалпы алғанда, XIX ғ. Батыс Еуропада орын алған өзгерістер Осман мемлекетіне қатты әсер етіп, олардың үлгісіндегі жаңару әрекеттерінің басталуына және осы әрекеттердің нәтижесінде жастүріктер қозғалысының тууына түрткі болды. Бұл үдеріс 1908 ж. төңкеріспен аяқталды.

Негізінен тақырыпты Батыс Еуропа құрлығында орын алған ағартушылық (XVII-XVIII ғғ.), француз төңкерісі (XVIII ғ.) және өндірістік төңкеріс (XIX ғ.) сияқты философиялық, саяси және экономикалық үш маңызды өзгерістердің нәтижесінен бастау керек. Ағартушылық философиясы өз кезегінде «ғылым мен саясаттың» дамуына, француз төңкерісі «жаңа ұлт, мемлекет және армияның» құрылуына, ал өндірістік төңкеріс «экономикалық» жетістіктерге жол ашты. Сөйтіп Батыс Еуропа өзге елдер мен ұлттардың ішінде үлкен басымдыққа ие болды. Осы үдерістің нәтижесінде Батыс Еуропадағы Англия, Франция, Австрия, Германия және Италия сияқты алпауыт мемлекеттердің түпкі мақсатына айналған отарлау саясаты әлемнің өзге аймақтары мен халықтарына айтарлықтай деңгейде қауіп төндірді [5, s.39].

Осы отаршыл мемлекеттердің қысымына қарсы тұра алмаған аймақтардың біраз бөлігі тікелей, ал қалғандары жанама түрде олардың отарына айналды. Осы іс-әрекетпен жаулап алынған жерлердегі халықтар қатты зорлық-зомбылыққа ұшырап, жергілікті мәдениеттер мен әдет-ғұрыптарды жан-жаққа шашыратып, жерасты пайдалы қазбаларына және жерүсті байлығына иелік етіп аяусыз қанады. Батыс Еуропаның құлашын ұзаққа сермеген жаулап алушылық әрекеттерінің әсерін жер бетінде сезінбеген ел қалмады. Батыс Еуропаның отарлау саясатына Осман мемлекетінен бастап Қытай, Жапония және Иран сияқты елдер мемлекеттік және әскери жүйелерімен қарсы тұра алмайтындықтарын сезінгендіктен, тығырықтан шығудың жолын өздеріне Батыс Еуропаны үлгі етуден іздеді. Осы орайда тиісті мемлекеттердің Батыс Еуропа үлгісіндегі жаңару әрекеттерінің шамамен бір уақытқа сәйкес келуі және бұл әрекеттердің мазмұнының бір-бірімен байланысты болуы кездейсоқтық жағдай емес. Бұлардың барлығы ол елдерді ортақ қауіп-қатерлерге әкеліп соқтырды [6, s.39].

Көпұлтты Осман империясында XIX ғ. өзінде көптеген азаттық қозғалыстар орын алған. Дегенмен, ол азаттық қозғалыстар езгідегі сербтер, гректер және болгар т.б. күресі еді. Ал 1908 ж. сұлтанның жеке дара билігіне қарсы күреске алғаш рет түрік халқы көтерілді. Демек, жастүріктер революциясы түрік халқының саяси оянуына жол салған алғашқы революция болды. 1908 ж. көтеріліс түрік халқының күшті және әлсіз жақтарын көрсетіп берді, оны жаңа және барынша табысты бой көтерулерге дайындай алды. Жастүріктер революциясы осы тұрғыдан алғанда Абдулхамиттің билігін жойды. Конституцияны қалпына келтірді. Қоғамдық өмірге жаңа серпін алып келді. 1908 ж. Түрік революциясының тарихи рөлі оның жеңілісінде емес, осы аталған жетістіктерінде еді. Жастүріктер революциясын белгілі бір тарихи кезеңді қорытындылаушы құбылыс деп емес, керісінше, Түркия тарихының жаңа кезеңіне жол сілтеуші құбылыс ретінде бағалаған орынды. 1908 ж. революция Түркияның мәдениеті мен ағарту саласының дамуына жаңа серпін берді [7, s.39].

Абдулхамит билігінің күйреуі елдің қоғамдық-саяси және мәдени өмірінің дамуын тежеген кертартпа дәстүрлердің қысымынан азат етті. Содан да жастүріктер революциясынан кейінгі кезеңде түріктердің ұлттық санасының қалыптасу жолдары және түрік зиялыларының ұлттық идеяларының қалыптасуы мен

демократиялық құндылықтардың орнығуындағы басты кезеңіне айналды. Осы кезеңде реформаларды іске асыруға қызмет ететін түрлі ғылыми қоғамдар мен ұйымдар құрылып, белсенді әрекет жасай бастады. Жаңа түрік әдебиеті мен көсемсөзі нығайды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] А.Д.Желтяков, Ю.А.Петросян. История просвещения в Турции (конец XVIII–начало XX века). Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. М., 1965.
- [2] Yücel, Türkiende Orta öğretim. İstanbul, 1938.
- [3] C.Bilsel, İstanbul üniversitesi tarihi. İstanbul, 1943.
- [4] Necmettin Alkan. Mutlakiyetten Meşrutiyete II Abdülhamid ve jөн türkler 1889-1908.İstanbul 2009.I-baskı.-339. s.
- [5] Talat Paşa. Talaat Paşanın hatıraları, İstanbul, 1946.
- [6] Selahattin Çetiner. Çöküş yılları. II Abdülhamit, jөн türkler, ittihat ve terakki. Remzi Kitabevi. Ankara, 2008.-318 s
- [7] İttihat terakki ve jöntürkler. Kaynak yayınları. Birinci Basım: İstanbul, 2009. -147 s.

К.К. Базарбаев

PhD доктор. Доцент кафедры истории, Международного казахско-турецкого университета имени Х.А.Ясави.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ МЛАДОТУРКОВ В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы народного просвещения, затронутые в информационных документах, касающихся прихода к власти партии «Единство и развитие». Во многих газетных статьях и брошюрах выражаются идеи всестороннего развития народного просвещения и указаны причины распространения этой идеи среди народа. Как главное оружие всестороннего развития, идея народного просвещения имела широкое распространение среди тюркской элиты. Кроме того, приведены материалы о том, что правительство младотурков занималось развитием начальных и неполных средних школ.

Ключевые слова: Турция, революция младотурков, просвещение, система образования, школы идадие, наука, политика.